

УДК 32.019.51

Н. А. Дубовик
кандидат політичних наук,
доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності
Державного університету телекомунікацій

ФОРМУВАННЯ МАСОВОЇ СВІДОМОСТІ ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНИЙ ВИБІР

Постановка проблеми. Процеси, які відбуваються в сучасному суспільстві, зумовлюють роздуми над тим, що відбувається в суспільній свідомості, що викликає апатію й недовіру, загрозу справжнім цінностям демократії. Сьогодні свідомість та активна поведінка громадян щодо виборчого процесу, динамічність і складність сучасних політичних процесів ставлять проблему електорального вибору на важливе місце в дослідженнях представників політичної науки. Зокрема, С. Ліпсет у книзі «Політична людина: соціальна база політики» наголошує: «Ускладнення умов, у яких виборцю належить робити свій вибір, удосконалення психологічного впливу на його поведінку вводить проблему електоральної поведінки до переліку найбільш гострих і суперечливих» [5, с. 218].

Аналіз останніх досліджень. У західній науковій літературі можна виділити політико-психологічну традицію дослідження електоральних орієнтацій, що ґрунтується на працях Г. Ле Бона, Г. Тарда, З. Фрейда, Е. Фромма, К. Юнга, Г. Арндт, В. Корнхаузера, С. Ліпсета, П. Рікера. Суттєвим є також внесок російських авторів: А. Демидова, В. Комаровського, В. Крамніка, С. Московичі, Д. Ольшанського, Ю. Шевченка.

Серед українських учених можна назвати В. Бебика, В. Одайника, Є. Пліска, Н. Хазратову, М. Слюсаревського, В. Васютинського та інших. У багатьох дослідників суттєву роль у пошуку відіграє політико-психологічний аспект політичних процесів, зокрема, визначається роль несвідомого у формуванні політичних орієнтацій.

Мета статті – аналізуючи різні погляди на формування масової свідомості, віднайти особливості формування масової свідомості виборців в умовах демократизації.

Виклад основного матеріалу. Сучасна масова свідомість постає як феномен людської соціальності доби постіндустріального капіталістичного виробництва та адекватної системи цінностей. У її індивідуальних вимірах людина схильна до втрати сенсу існування. Відчуження від власного «Я» та наявність знеособленого людського скупчення викликають невпевненість і збентеження в індивіда, він почуває себе іграшкою в грі ворожих сил. Починається процес пошуку способу відновлення цілісності існування. У політичному сенсі це виявляється в народженні масових рухів, причому нерідко з деструктивними цілями й засобами їх досягнення.

Недосконалість психічної організації людської особистості не встигає за шаленим плином часу, що призводить до невротичної дії несвідомих факторів. З огляду на цей факт не зрозуміло, як такий стан речей впливає на здійснення електоральних орієнтацій

громадян. Відповіддю є інтерес. Інтерес громадян до політики здебільшого посилюється у випадках, ситуаціях, коли вона реально може вплинути на їхнє життя. Найвищий такий інтерес у нестабільних суспільствах. Прибічники об'єктивістського підходу вважають, що цей інтерес може бути як матеріального, так і духовного (інстинктивного) спрямування. Індивіди об'єднуються в первинні (сім'я, родова спільнота) і вторинні (плем'я, нація, держава) соціальні групи. Механізм зародження суспільних утворень багатовимірний та не входить до предмета нашого дослідження, проте зазначимо, що людська соціальність, схильність до спільного буття матиме вирішальне значення в характері формування виборчих орієнтацій.

Джерела масовізації політичного процесу сягають епохи Просвітництва, Великої французької революції, подій 1848 р. на європейському просторі. У 1863 р. з'являється перший масовий робітничий рух під керівництвом Ф. Лассаля. У 1830-х рр. діють політичні клуби, які зміцнили позиції буржуазії. Введення загального виборчого права стимулювало появу політичних партій, розширило коло громадян, які беруть участь у політичних виборах. Таким чином, відліком часу для масової політики можна вважати ХІХ століття.

Перша хвиля реакцій на ці події сконцентрована в низці концепцій, що можуть бути узагальнені як аристократичні теорії масового суспільства. Його головною тезою було несприйняття втрати винятковості та привілеїв панівної еліти. Тільки нерівність є запорукою справжньої свободи, творчості й ефективності управлінських структур. Методологічною засадою таких поглядів є поділ суспільства на дві основні категорії: добірну меншину, або еліту (за словами Х. Ортеги-і-Гасет, «ті, що від себе багато вимагають і беруть на себе все нові обов'язки») та маси (на думку того ж ученого, «ті, що від себе нічого особливого не вимагають, для них жити – це бути щомиті тим, чим вони є, без зусилля самовдосконалення, трісками, які несе течія») [3, с. 18].

У масі людина відчуває власну ідентичність з іншими, індивідуальна свідомість відсутня, у політичному плані діє фактор стереотипів за груповим принципом тотожності думки.

Подолавши недоліки станової аристократії, справжні добірні меншини формувались не лише у вищих, а й у найнижчих верствах населення. Тенденція масовізації руйнує ці нестійкі утворення та не залишає місця навіть для індивідуальних проявів. Х. Ортега-і-Гасет зазначає: «Відбувається триумф псевдоінтелектуалів <...> самою своєю психікою дискваліфікованих» [3, с. 19]. Причини такого стану криються у виробленні капіталістичним виробни-

цтвом нового типу – «людино-маси». З постанням загального виборчого права з'являється потреба у врахуванні впливу сукупності людино-мас у процесі здобуття й утримання владних повноважень. Вагому роль починає відігравати громадська думка як стан масової свідомості, проте більшість не має власної позиції. Набуває розповсюдження ідея маніпулятивного впливу на маси. Ірраціоналізм політики реалізується через уніфікацію політичних поглядів єдиного соціального типу виборців за певними стандартами. В. Корнхаузер стверджує: «Масове суспільство – соціальна безформність, сукупність осіб, які не відрізняються від інших, а є повторенням певного загального типу» [1, с. 17].

Позбутись такої ситуації можливо лише за допомогою виховання еліти, що має можливість упровадити порядок, поширити його на масову свідомість і проконтролювати його здійснення. В. Корнхаузер зазначає: «Стандарти належної поведінки щонайкраще розроблені у вищих прошарках суспільства, тому справжніми суб'єктами свободи є органічні співтовариства аристократичної еліти» [1, с. 153]. Учений підкреслює нерівність людей та вимогу поділу на керманів і підлеглих, де останні повинні бути максимально позбавлені управлінських функцій. У сучасному суспільстві маси тиснуть на еліти, позбавляючи їх свободи дій. Таким чином, головними проблемами еліт є їх відкритість, незамкненість, диференціація на множинну кількість псевдоеліт. Зростає політична можливість здобуття влади тоталітарними системами. Д. Мангейм стверджує: «Відкритий характер масового суспільства поряд зі зростанням його розмірів і тенденцією до всезагальної участі в громадському житті не тільки веде до появи надто великої кількості еліт, а й позбавляє ці еліти винятковості <...> саме ця загальна дезорієнтованість сучасного масового суспільства надає широкі можливості «групам із диктаторською амбітністю» [1, с. 156–157]. Насправді маси в сучасному суспільстві не визначають соціальні, культурні та політичні цінності. Лише незначна меншість суттєво впливає та підтримує соціальні орієнтири, щоправда, ринкові відносини інколи диктують власні вимоги, які не відповідають високим цінностям духовної сфери людства. Проте хто ж заважає меншинам протистояти цим тенденціям і відстоювати вищі цінності?

Втрата традиційних авторитетів, егалітаризм, популізм, засилля мас у соціальній сфері – усі ці ознаки привнесені в суспільство епохою мас та відбиті в аристократичній теорії.

Головною небезпекою в політичному процесі, на думку вчених, є егалітаризм. Рівність – це не вибір гідних, а вибір найбільш соціально інтегрованих лідерів маси. Тиск останніх унеможлиблює творчість, моральність діяльності еліт. Дж. Вірек зазначив: «Свобода охороняється не волею мас і поголівним обліком, а героїзмом нечисленних природних аристократій та величчю моральних законів, які височать над більшістю юрби» [1, с. 159]. Звичайно, відбуваються значне перебільшення й міфологізація незримих керманів нації. Мало хто хоче пояснити механізм виокремлення саме природної аристократії, крім того, не відомо, що вважається вищим мораль-

ним законом. Дискусія із цих питань досі актуальна, питання складно верифікувати на власну істинність. Крім того, маси також мають втілювати в собі певні основи моральності та бути стримуваними певними цінностями у своїй діяльності. Найкраще авторитет моралі реалізується через баланс сил, противагу інтересів спільнот, інакше моралізування складає основу диктату й репресій, тому що абсолютна влада та безальтернативність створюють умови узурпації й аморальності. Те, що претендує на виключну владу, істинність, неодмінно віддаляє суспільство від свободи та творчості.

Цивілізаціями керує саме еліта, проте від юрби залежить її підтримка. Низька активність не-еліт провокує вищу верству до занепаду й знищення. Тому варто враховувати потребу в розвитку як еліт, так і не-еліт. Виборче право передбачає конкурентність, гнучкість еліт, що змагаються за довіру до власної діяльності. Вони не мають можливості існувати ізольовано від суспільних потреб, повинні динамічно реагувати на зміну суспільної реальності. Відчуження не-еліт від управління сприяє штучності процесу вироблення рішень у суспільстві, а також може спричинити сліпий акт протесту, який матиме досить важкі деконструктивні наслідки.

Демократизація масової свідомості розпочалась у ХХ столітті як реакція на засилля тоталітарних режимів у Європі. В основу її покладено відстоювання демократичних цінностей, протистояння тиску еліт, надання кожному можливості участі в колективному житті та перекладення відповідальності з вузьких кіл правителів на все суспільство. Відтоді масовізація політичної поведінки притаманна не лише нижчим, а й вищим класам суспільства.

Суттєвим недоліком масового суспільства є ізоляція та аморфність соціальних зв'язків. Відособлених один від одного індивідів поєднує лише абстраговане ставлення до державного механізму, а не відносини всередині локальної соціальної групи, що повинна опосередковувати участь людини у владних справах. Слабкість автономних, незалежних груп, у яких підтримується безпосередній соціальний зв'язок, є головною рисою масового суспільства. Соціальна атомізація зумовлює виразне почуття відчуження, із чого постає схильність до екстремальних форм поведінки, які є формою позбавлення громадян зайвої напруги. Це відбивається у відданості символам і лідерам. В. Корнхаузер зазначає: «Такої відданості можна очікувати лише від цілком ізольованої людини, яка, будучи позбавленою будь-яких соціальних зв'язків, отримує відчуття свого місця у світі лише на підставі належності до певного руху» [1, с. 162].

Атомізація та втрата спільності, прагнення до спільності через нову ідеологію, тотальне домінування псевдоспільнот – це ті основні проблеми масового суспільства, які притаманні демократичній теорії.

За таких умов маси стають предметом впливу еліт. Соціальне відчуження сприяє готовності вирадити обурення через систему масових рухів. Це здійснюється в тих випадках, коли має місце незалучення людей до різних форм суспільного життя. Х. Арентс зазначає: «Термін «маси» може бути застосований лише в тих випадках, де ми маємо справу з людьми

<...> які не можуть об'єднатись у хоч би яку організацію, що ґрунтується на спільному інтересі, – у політичну партію, муніципалітети, профспілки або інші професійні організації» [1, с. 164].

Існує дискусія з приводу небезпеки захоплення масової свідомості деструктивними силами. Проте зазначимо, що в умовах масового суспільства вплив радикалів є досить обмеженим із низки причин. По-перше, немає вільного доступу до засобів масової комунікації, які мають суттєву вагу в сучасному політичному процесі. По-друге, елітні угруповання інституціоналізованих політичних структур є достатньо замкненими, і вільне проникнення в їх лави майже неможливе.

Екстраполюючи розглянуті положення, необхідно вказати на потребу у формуванні в Україні незалежних соціальних груп, які будуть акумулювати в собі енергію соціальної сутності людини та створювати реальну можливість залучення до впливу на політичний процес найширшого кола громадян. Всезагальна аполітичність громадян в умовах соціально-економічної й політичної кризи – це прямий шлях до антагоністичного, замкненого, антигуманного, корумпованого, кримінального суспільства, де криза є нормальним станом існування.

Соціальні зв'язки в масовому суспільстві мають три рівні функціонування: індивідуальний (особистісні, родинні тощо), колективно-опосередкований (локальні спільноти, об'єднання за родом діяльності, асоціаціями) та колективно-безпосередній (охоплює населення загалом, державу).

На першому рівні діють особисті установки, переконання. Суттєвий вплив мають біологічні основи людської життєдіяльності та раціональне усвідомлення власних інтересів.

На другому рівні маємо справу зі спільнотами різного рівня. Опосередковані об'єднання слугують проміжною ланкою у впливі мас на політичний процес. Їх предметом є соціальний інтерес конкретних спільнот.

Безпосередня колективна дія остаточно залишає раціональне підґрунтя соціальної активності та на перший план виходить феномен свідомості роду (Ф. Гіддінгс) чи колективного несвідомого (К. Юнг).

Головною рисою первинних груп у масовому суспільстві є зовнішня ізоляція від суспільства. Вони не здатні зумовити власну участь у житті спільнот. На другому рівні виявляється слабкість проміжної ланки або її повна відсутність, а на третьому – централізація загальних зв'язків.

Саме нерозвиненість перших двох форм соціальних зв'язків створює масове суспільство. Могутність незалежних груп інтересів і причетність до контролю за ситуацією створює основу демократичної політичної системи. В. Корнхаузер наводить такі функції, які виконує локальна соціальна група:

- дієвий захист еліт від сваволі мас;
- задоволення запитів людей;
- зміцнення авторитету вищого рівня влади;
- спрямування та стримування участі народу в житті суспільства.

Міцна сукупність незалежних груп, які репрезентують різні інтереси та часто конфліктують між

собою, слугує обмеженню рівня вторгнення в царину еліт унаслідок балансу сил протистояння. Відсутність такої проміжної ланки призводить до виснажливого конфлікту між державою й відчуженими індивідами. За наявності розвиненої мережі колективних утворень створюється гармонія в суспільних відносинах. В. Корнхаузер стверджує: «Якщо колективна сила в особі держави є захисником свободи індивіда, то й сама вона також потребує певної противаги; вона повинна стримуватись іншими колективними силами, тобто <...> другорядними групами. <...> Саме із цього зіткнення соціальних сил народжується індивідуальна свобода» [1, с. 172]. Множинність колективних утворень унеможлиблює диктат окремої групи чи авторитету, зменшує вплив ірраціональних аспектів політичної поведінки виборців. Некомпетентна більшість максимально дистанційована від тих процесів, у яких вона мало що розуміє. Згаданий учений вказує: «У плюралістичному суспільстві народ бере відносно слабку безпосередню участь у прийнятті рішень національного масштабу <...> тому що люди можуть ефективніше впливати на прийняття рішень, користуючись посередництвом власних груп» [1, с. 175].

Широкий вибір активності громадян позбавляє їх зайвої, надлишкової соціальної енергії, яка в разі нереалізованості спрямовується в єдину царину безпосередньої дії – політику.

Суспільство общинного типу – основна соціальна форма існування первісної та феодальної людини. Проміжні групи охоплювали всі сторони життя суспільства, не залишаючи жодної можливості автономного впливу. Самозахист колективної спільноти привів до виокремлення каст жерців, які уособлювали проміжний зв'язок між ірраціональними духами та соціальними утвореннями. Будь-яке відхилення від системи табу й колективних вірувань вело до репресивного покарання. Із часом функція інтеграції суспільного буття перетворилась на засіб узурпації владних повноважень обмеженим колом осіб. Таким чином, розрізнення тоталітарного й общинного типів суспільства є проблематичним за цим критерієм із причини наявної слабкості проміжних ланок в обох випадках. Навряд чи в общині можливе існування двох або більше автономних джерел влади чи будь-якої соціальної активності. Усе підпорядковується одному центральному органу влади. Будь-хто, порушивши спільність ритуалу в первинному суспільстві або протидіючи владі нацистів у Німеччині, не мав права на існування. Водночас сила проміжної ланки полягає в незалежності від політичної волі керманічів. Це неможливо ні в первісному чи феодальному суспільстві, ні в тоталітарному.

За умов визнання демократичних цінностей ми маємо дві форми суспільного буття – плюралістичне та масове. У першому випадку забезпечується автономність соціальних груп, а в другому ця можливість є лише потенційною внаслідок слабкості останніх. Роль окремої особистості стає незначною, людина не відчуває себе повноцінним членом суспільства. Одна частина громадян стає аморфною й усувається від участі в політичному процесі, а друга піддається різним впливам масових організацій. Засоби масової ін-

формації виробляють шаблонний тип стосунків між владою й аудиторією, намагаючись стримати непрогнозовані дії мас. Держава перебирає на себе функції управління колективною активністю. Відбувається зміщення місцевих об'єднань до центру, який є зо-середженням соціальної життєдіяльності, особливо в політичній сфері.

Таким чином, проміжні ланки (політичні партії, професійні об'єднання тощо) створюють основу раціональної оптимізації електорального вибору, сприяють прогнозованості й стабільності проявів політичної активності. Ідентифікація з близькими до індивіда структурами спрощує політичний процес, надає людині, яка бере безпосередню участь у суспільному житті, почуття відповідальності. На жаль, це тільки ідеал. Більшість індивідів існують як певна сукупність анонімних і схожих між собою людей. Ідеї й емоції кожного мають тенденцію виявлятися стихійно та швидко змінювати власний стан залежно від зовнішніх впливів. Пріоритет загальної споживацької орієнтації світового співтовариства, глобалізація форм суспільних відносин посилюють ефект масовізації. До цього додається соціально-економічна криза в «третіх» країнах, до яких поки що належить Україна. У таких умовах витворити систему багатоканальних проміжних ланок – велика проблема. Однак ігнорування спроб вирішення цього питання загрожує ще більшими негативними наслідками. Зокрема, масове суспільство має такі небезпеки стосовно здійснення електорального вибору, як потенційна можливість легальної узурпації влади відчуженими політичними силами, поширене використання маніпулятивних технологій у виборчому процесі, обмеження участі мас у виробленні політичних рішень, непрогнозованість наслідків реалізації ірраціональних потенцій мас в електоральних орієнтаціях.

Можна сказати про суттєвий вплив сучасного масового суспільства на всі сфери соціального буття, у тому числі на політичну. Він має відображення в численних стихійних процесах прояву масової активності та засилля несвідомих факторів під час формування електорального вибору. Навіть представники раціоналістичної наукової школи виражають невпевненість у можливості пізнання політичних явищ: «Політика – це не позитивна наука, і тим більше не точна. Я впевнений, що нащадки будуть розглядати багато що з наших політичних систем із тим же почуттям, що в сучасних астрономів виникає під час вивчення астрологічних творів. У політиці ми не маємо надійної бази впорядкованого знання, тут ще існує загроза, що нас поглине хаос» [6, с. 121].

Така ситуація може бути вирішена лише шляхом вироблення ефективної діяльності щодо залучення громадян до політичних перетворень. Е. Касіерр намагається довести правомірність застосування механізмів індивідуального мислення та способу дії на рівні колективної реальності. Проте необхідно врахувати різницю закономірностей, на основі яких функціонують мислення й поведінка «кабінетного» вченого та спільноти. Тому треба розробляти адекватні заходи щодо утворення й збереження стихійних комунікаційних зв'язків громадян і проміжних соціальних груп. За відсутності принципів психічного сприй-

няття та відтворення штучне накладання будь-якого ворожого людині змісту було б неможливим. Суб'єктивна тотожність несвідомих складників людської істоти та суб'єкта політики може спричинити деструктивний електоральний вибір, що заперечує інтереси самої людини. На підтвердження цієї тези наведемо принцип С. Рубінштейна: «Усі зовнішні причини, впливи, обставини діють не прямо та не безпосередньо, а лише через внутрішні умови» [2, с. 18–19].

Висновки. Таким чином, епоха масовізації продукує замикавання політичних процесів самих у собі. Лише на час виборів суб'єкти політики намагаються апелювати до ірраціональних почуттів мас і шляхом створення вдалого «пакету» іміджу й політичної реклами привернути увагу електорату до власної персони. Потім політичні сили зосереджуються на інтересах, які абсолютно не мають державного підґрунтя та відображають більше тимчасові пріоритети певних угруповань. Маси усуваються від політики та стають ворожими до неї. Вихід із такої ситуації – створення широкої мережі незалежних громадських і політичних об'єднань знизу, урахування особливостей функціонування несвідомого складника спільнот і використання зрозумілої мови спілкування з масами.

Література

1. Корнхаузер В. Політика масового суспільства / В. Корнхаузер // Політичні читання. – 1992. – № 1. – С. 151–211.
2. Московичи С. Век толп / С. Московичи. – М. : КСП+, 1998. – 480 с.
3. Ортега-і-Гассет Х. Вибрані твори / Х. Ортега-і-Гассет. – К. : Основи, 1994. – 420 с.
4. Социальная психология / под ред. Г. Предвечного, Ю. Шерковина. – М. : Политиздат, 1975. – 320 с.
5. Терещенко А. С. Липсет о социальных основах политического поведения избирателя / А. Терещенко // Вопросы социологии. – 1992. – № 1. – С. 216–220.
6. Феномен человека: антология. – М. : Высшая школа, 1993. – 394 с.

Анотація

Дубовик Н. А. Формування масової свідомості та електоральний вибір. – Стаття.

Свідомість та активна поведінка громадян щодо виборчого процесу, динамічність і складність сучасних політичних процесів ставлять проблему електорального вибору на чільне місце в політологічних дослідженнях. Епоха мас продукує замикавання політичних процесів самих у собі. Лише на час виборів суб'єкти політики намагаються апелювати до ірраціональних почуттів мас та шляхом створення вдалого «пакету» іміджу й політичної реклами привернути увагу електорату до власної персони. Потім політичні сили зосереджуються на інтересах, які абсолютно не мають державного підґрунтя та відображають більше тимчасові пріоритети певних угруповань. Маси усуваються від політики й стають ворожими до неї. Вихід із такої ситуації – створення широкої мережі незалежних громадських і політичних об'єднань знизу з урахуванням особливостей функціонування несвідомого складника спільнот та використання зрозумілої мови спілкування з масами.

Ключові слова: масова свідомість, електоральний вибір, еліта, політична свідомість, виборчий процес.

Аннотация

Дубовик Н. А. Формирование массового сознания и электоральный выбор. – Статья.

Сознательное и активное поведение граждан по отношению к избирательному процессу, динамичность и сложность современных политических процессов ставят проблему электорального выбора на значимое место в политических исследованиях. Эпоха масс производит замыкание политических процессов в самих себе. Только на время выборов субъекты политики пытаются апеллировать к иррациональным чувствам масс и путем создания позитивного «пакета» имиджа и политической рекламы привлечь внимание электората к собственной персоне. Затем политические силы сосредотачиваются на интересах, которые абсолютно не следуют государственным интересам и отражают скорее временные приоритеты определенных группировок. Массы устраниваются от политики и становятся враждебны к ней. Выход из такой ситуации – создание широкой сети независимых общественных и политических объединений снизу, учитывая особенности функционирования бессознательной составляющей общества и использование понятного языка общения с массами.

Ключевые слова: массовое сознание, электоральный выбор, элита, политическое сознание, избирательный процесс.

Summary

Dubovyk N. A. Formation of mass consciousness and electoral choice. – Article.

Conscious and active behavior of citizens in relation to the electoral process, dynamism and complexity of contemporary political processes pose the problem of electoral choice at an important place in political studies. The era of mass producing the closure of political processes in themselves. Only at election time political entities are trying to appeal to irrational feelings of the masses, and by creating a positive “package” of image and political advertising to attract the attention of the electorate to his own person. Then, the political forces are focusing on the interests that are absolutely do not follow state interests and reflect the priorities identified shortly groups. The masses are removed from politics and become hostile to it. Out of this situation – to create a wide network of independent social and political organizations from below, taking into account the peculiarities of the unconscious part of the society and the use of understandable language to communicate with the masses.

Key words: mass consciousness, electoral choice, elite, political consciousness, election process.